

Драматична сторінка історії чекістського підпілля в Києві (1941—1942 рр.)*

Стенограма бесіди з М. І. Груздовою
в УШПР 6 травня 1943 р. *

Відверто кажучи, я себе почувала не зовсім упевнено. Проте треба було робити вигляд, що я зовсім спокійна і прийшла дізнатися про свого чоловіка. Німець у польовому гестапо, який чудово володів російською мовою, поцікавився у мене, з якої нагоди я прийшла. Він одразу поставив запитання, звідки я знаю, що мій чоловік тут. Я йому розповіла, що у них сидів хлопчик, якого випустили, і він, очевидно, на прохання Кондратюка прийшов до мене і повідомив про нього. Німець здивувався: «Як це так? Ви його дружина, а він нам говорив, що у нього нема дружини». Я одразу, не розгубившись, відповіла: «Я не відступлюсь, поки мені не дадуть очну ставку. Якщо він заявить мені, що відмовляється від своєї дружини, тоді інша справа». Одним словом, я звела все це до жарту. Німець дивиться на мене і, нарешті, говорить: «Ви знаєте, я Вас десь бачив». У мене теж промайнула думка, що я цього чоловіка десь зустрічала. Але де я могла його зустріти? У Німеччині я ж не була. Проте, як потім з'ясувалося, цей німець — заступник начальника польового гестапо — працював спокійнісінько у Москві з 1918 р., причому був комуністом з того ж року. Він працював начальником главку чи по харчуванню, чи по якійсь іншій галузі. В Київ він приїжджав на нараду, яка проходила в торговій академії. Я якраз була присутньою на цій нараді і, очевидно, його там і бачила. Я, звичайно, йому всього цього не нагадувала, але про себе точно встанила, що я його знаю.

В польовому гестапо мені влаштували буквально допит, причому дійшли до того, що навіть запитали, яка білизна була у Кондратюка. Коли Кондратюк виходив з Києва, то ми розробили весь його маршрут, і тому мені було легше дати відповіді на всі запитання. Я розповіла їм й про його білизну та речі.

Як з'ясувалося, Іван Данилович зробив одну велику помилку. Він мав при собі десять золотих десяток і близько 10 тисяч карбованців, і в гестапо до нього причепилися: де він дістав стільки грошей. Перед тим, як Іван Данилович мав йти, він продав золотий годинник. Коли у мене запитали, де мій чоловік дістав стільки грошей, то я сказала, що ми продавали речі, продали все, що у нас було. І коли я назвала годинник, який ми продали, то німці себе виказали. Вони одразу сказали — так, так, він теж говорив, що продав годинника. Врешті-решт, вони мені повністю повірили. Я сказала, що золото залишилося ще від його батька, який жив добре і Радянській владі не вдалося забрати це золото. Я їм сказала, що наша єдина цінність — це десять золотих десяток.

Заступник начальника польового гестапо мені сказав: «Ви знаєте, на Кондратюка є ціла справа. Його звинувачують у тому, що він хотів перейти на бік радянської влади й матеріали про це вже переслали з Березані». Я почала заперечувати, доводити, що він не міг перейти до радянської влади, що він про це ніколи не думав, що я жін-

* Продовження. Початок див.: № 5, 1991 р.

ка репресованого тощо. Коли я йшла в табір, то використала всіх своїх знайомих, звичайно, не зв'язаних з нашою організацією, і принесла туди таку характеристику, що Іван Данилович Кондратюк є моїм чоловіком, що його батько розстріляний органами НКВС, мати померла, що він тривалий час переслідувався і залишився у Києві з великими труднощами, оскільки органи хотіли його вивезти. Характеристика була за підписом чотирьох чоловік. Характеристика виявилася найважливішим і основним документом. Коли в гестапо прочитали цю характеристику, то зовсім інакше стали зі мною розмовляти. Я вже говорила, що багато з них чудово володіли російською мовою, що мені дуже допомогло.

У польовому гестапо до мене почали наче навіть непогано ставитися, а заступник начальника почав навіть показувати фотокартки своєї дружини та дітей. Я йому теж сказала, що у мене є син, і на цю тему у нас зав'язалася розмова.

Все ж я вперто домагалася побачення. Вони ні в якому разі не погоджувалися на моє побачення з чоловіком. Я буквально принижувалася перед ними, мало не на колінах просила, розпитувала їм про свою гірку долю, що один чоловік репресований Радянською владою, а цей потрапив у таку халепу. Мені не соромно було принижуватися перед ними, оскільки я знала, що мені треба домогтися свого.

Шеф мені сказав: «Якби Ви прийшли вчора, можливо, ми навіть випустили б Вашого чоловіка. Але оскільки ми вже передали до наступної інстанції польового гестапо всі його документи і сьогодні його самого повинні переправити, то ми не маємо права його звільнити і надавати Вам побачення з ним». Я дізналася у них, де знаходиться друга інстанція — в Дарниці-волокно, приблизно за сім кілометрів від табору, в якому перебував Кудря. Шеф мені сказав: «Очевидно, всі документи Вашого чоловіка вже надіслані до Києва. Якби вони не були надіслані до Києва, то ми б їх запитали». Я почала просити: «Доручіть мені, піду і дізнаюся, чи переслали документи. Якщо переслали, то я не буду мати претензії, але якщо не переслали, то їх же можна запитати знову». Шеф довго не погоджувався, проте, нарешті, сам надрукував мені на машинці відношення до другої інстанції, закрив пакет і послав мене з ним. Я пішла туди, прийшла пізно, довелося заночувати в одній жіночій, а рано-вранці пішла в гестапо і віддала цей пакет. Вони почали шукати документи і знайшли їх в одній з тек. Я в цій теці побачила не тільки документи Кудрі, а й довідку Дудкіна, підписану мною. Всі документи Івана Даниловича вони віддали, а документи Дудкіна залишилися. Справа в тому, що я про Дудкіна нічого не говорила, бо в нас була така домовленість, що у випадку чогонебудь — я його не знаю. Легенда була така, що Іван Данилович зустрів Дудкіна по дорозі, а до цього вони ніколи не зустрічалися й не були знайомі.

Вони мені видали документи, і шеф цього польового гестапо запропонував мені навіть легкову машину, щоб відвезти в табір. Я одразу поїхала, і не промайнуло й півгодини, як з'явився Іван Данилович. Він був у жахливому вигляді, брудний, з великою бородою. У таборі називали його лікарем, оскільки з довідки було видно, що він навчався у медінституті. Побачивши мене, Іван Данилович звернувся до начальства і попросив дозволу привітатися з дружиною. Вони побачили, що я дійсно його дружина. Шеф звернувся до Івана Даниловича з такими словами: «Ось бачите, яка у Вас хороша дружина, як вона про Вас піклувалася. Ви б довго ще сиділи. Звичайно, Ваша справа з'ясувалася б, Вас би звільнили, але Вам все ж довелося б посидіти, а в нас умови не зовсім хороші. А ось, якби Ви потрапили в органи НКВС, Вас одразу розстріляли б». І тут же він звернувся до мене: «Ви не чули таких розмов, що Харків зайняли червоні?». Я відповіла: «Ні, що Ви?». Між іншим, тоді посилено повзли чутки, що Харків вже у червоних. Йому

сподобалася моя відповідь, і він сказав: «Ви пояснюйте всім, що цього не може бути». Це було в минулому році*, у другій половині квітня.

Коли почали видавати речі Івана Даниловича, то йому сказали, що гроші повернуть, а золото — ні, що це золото під час війни піде на користь Німеччини. Кудря мовчав, а я сказала: «Звичайно, якщо Ви так вважаєте, то нехай буде по-Вашому, але я повинна Вам сказати, що ми дуже постраждали. Наш будинок згорів, і в ньому згоріло все, що було у нас. Залишилося тільки це золото». Шеф думав, думав і говорить: «Ви не пам'ятаєте, чи був опублікований наказ у газетах про здавання золота?». Я сказала, що не був. Він знову звернувся до мене і сказав: «Я повертаю це золото не Кондратюку, а Вам. Напишіть розписку, що при першому ж оголошенні в газетах про здавання золота Ви його здасте». Я, звичайно, охоче погодилася дати таку розписку. Кондратюк також сказав, що він може написати таку розписку.

Нам повернули буквально все. Шеф залишив собі тільки атлас, який йому дуже сподобався, і книгу з українськими народними піснями. Ідучи, Кондратюк запропонував кожному по золотій десятці. Та їм, очевидно, було соромно брати і вони відмовилися.

Я вийшла з табору з Кондратюком. У мене була своя перепустка, а йому видали перепустку на місці. Ми повернулися до Києва й одразу ж почали посилено робити все, щоб визволити Дудкіна. Ми послали в табір Женю Бремер, причому вона пішла як німкеня, у якої були оформлені всі документи. Вона пішла шукати Дудкіна не в той табір, де я була, а відразу туди, куди я ходила за документами. Треба сказати, що Дудкін потрапив у надто неприємну халепу. Оскільки з цього табору його вже раз водили на розстріл, і він утік, то йому Іван Данилович, коли був разом з ним, порадив, щоб він перев'язав обличчя — нібито у нього флюс. Таким чином, коли його викликали на допит, то не впізнали. І це його врятувало. Дудкіна перевели у польове гестапо. Женя Бремер зуміла його виручити.

Ми ж дуже нервували, ходили навіть до Дарницького мосту, щоб зустріти Дудкіна та Женю. І коли ми їх побачили, то це була для нас справжня велика радість. Дудкін приніс з собою всі документи, у тому числі й довідку, підписану мною. Ми його направили на іншу квартиру, і на цьому благополучно закінчилася вся історія арешту Івана Даниловича і Дудкіна.

Кудря залишився в Києві і продовжував свою роботу. Та незабаром на нас звалилася нова неприємність. Справа в тому, що погано стало з документами. Німці всім працюючим видавали «робочі картки», на яких ставили штамп, і по ньому було відомо, кого належало відправляти до Німеччини, а кому можна було залишатися у Києві. Кудря зв'язався з підпільною подільською групою, яка мала ці «робочі картки». Проте вони були заповнені, і слід було вибавити прізвище, ім'я, по-батькові та заповнити їх своїми. Суміші, щоб це зробити, у нас не було. І тут Рая Окипна познайомила Івана Даниловича з однією своєю новою знайомою, яка працювала і працює завідуючою хімічною лабораторією клініки, що знаходиться на Трьохсвятительській вулиці. Івана Даниловича дуже зацікавило таке знайомство, оскільки ми вкрай потребували відповідні хімічні сполуки. Він познайомився з цією жінкою, причому видав себе за жениха Раї. Він почав бувати в будинку у Нати (так її звали), коротше кажучи, «опрацьовував», тобто вербував її. Ця особа вважала себе винятково хороше настроєною щодо Радянської влади і погано — щодо німців, хоча вона перший раз була замужем за німцем, який був репресований Радянською владою. Вона вийшла вдруге заміж, і, як ми з'ясували, німці посадили її чоловіка. Проте вона це приховувала. Ната всіляко намагалася показати своє прихильне ставлення до Івана Даниловича. Я весь час дивувалася, як

* Мається на увазі 1942 р.

всілякі такі зізнання цієї жінки не викликали підозри в Івана Даниловича. Пізніше вона почала говорити, що її сестра зв'язана з підпільною організацією, проводить антифашистську діяльність. З Іваном Даниловичем у мене з цього приводу були жакливі розбіжності і сутички. Хотя я цю жінку ніколи не бачила, відчуття говорили мені, що вона не чиста. Він мене лаяв, говорив, що я нічого не розумію, що це не моя справа, аж до такого, що навіть загрожував перестати мені про все це розповідати.

Прізвища цієї жінки я не знаю*. Живе вона на вулиці Кірова, у будинку № 45. Моя мати носила до неї на квартиру друкарську машинку, яка мала несправності, і Ната обіцяла запросити знайомого механіка для ремонту машинки.

Продовжувалося це знайомство не більше місяця. Ната обіцяла дати сполуку для вибавлення прізвищ з «робочих карток». Коротше кажучи, Іван Данилович залучив її до роботи. Але в один прекрасний день, а це була, здається, неділя, 5 липня минулого року, він пішов вранці до неї і більше не повернувся. Разом з Раєю Іван Данилович був заарештований гестапо. На цьому й закінчилася робота Івана Даниловича Кудрі.

Того ж дня, тобто 5 липня, о 6-й годині вечора до мене додому з'явилися два гестапівці, які зробили ретельний обшук. В квартирі у нас були деякі речі, які б могли нас скомпрометувати, та гестапівці їх не знайшли. Вони знайшли тільки коробку копіювального паперу та не надали їй ніякого значення.

Чому я одразу зробила висновок, що Рая заарештована разом з Іваном Даниловичем? Коли гестапівці порпалися у мене в письмовому столі, то вони знайшли фотокартку Раї, яка їх дуже зацікавила. Ми всіма правдами й неправдами влаштували Раю в оперний театр провідною актрисою. Для чого? Для того, щоб вона здобула авторитет і увійшла в коло так званого вищого світу, а це допомогло б нам одержувати потрібні для нас дані. У мене в письмовому столі вони знайшли фото Раї в ролі Кармен і почали між собою говорити по-німецькому. Я зрозуміла, що справа тут не чиста. Через кілька хвилин мене запитали: «Ви цю жінку знаєте?». Я відповіла, що не знаю. «А чому у Вашого чоловіка в столі її фото?..» Я стала доводити, що це не фотокартка, а листівка. Вони забрали її.

У мене в будинку під час обшуку нікого не було, за винятком мого сина. Взагалі ж у мене жили дві старенькі — моя мати і мати першого чоловіка, яку ми спеціально взяли під час війни як прикриття. На щастя ні однієї, ні іншої старої вдома не було, вони кудись пішли. Коли мені запропонували одягатися, то син зняв такий жакливий галас у квартирі, що про мій вихід з будинку не могло бути й мови. Я дуже нервувала, але зовні була спокійною. Гестапівці мені сказали, що залишать мене тут, але завтра о 9-й годині ранку, щоб я прийшла до них. Мене попередили, що до 9 годин наступного дня я не повинна нікуди виходити з квартири, а якщо вийду — мені буде погано. Жодної речі з квартири не повинно бути винесено.

Я вирішила завтра вранці піти в гестапо. Я вважала, що оскільки мене одразу не забрали, значить, у них нема матеріалів на мене і поки вони будуть ще з'ясовувати, можливо, мені вдасться що-небудь зробити для полегшення становища Івана Даниловича. Якщо я одразу зникну, то буде ясно, що справа тут не чиста і що мене слід було заарештувати одразу. Моя втеча погіршила б становище Івана Даниловича.

Вранці наступного дня я відправилася в гестапо. Але до цього я зустрілася з Женею Бремер, і вона мені повідомила, що Раю забрали з друкарською машинкою, яку несла вже від Нати. Женя мені сказа-

* Йдеться про Наталію Грюнвальд, фольксдойче, агента СД.

ла, що і за Раєю, і за Іваном Даниловичем, очевидно, вже стежили тоді, коли вони зайшли в квартиру Нати. Ната чудово знала і Дудкіна, і Женю. Женя аж ніяк не вважала, що Кудрю і Раю зрадила ця жінка. Вона вважала, що вони просто самі попалися. Женя взялася попередити Дудкіна, щоб він тимчасово не з'являвся у місті, і повідомити Олексія Коваленка про те, що трапилося. Я призначила зустріч Жені Бремер, попередивши, однак її, що прийду на явку, якщо мене не заарештують, оскільки йду зараз в гестапо.

Рівно о 9-й годині ранку я відправилася на вулицю Короленка, 33*. Мене запросили до кабінету на другому поверсі ті два гестапівці, які робили у мене на квартирі обшук. Там мене почали допитувати. Перше запитання до мене було таким: «Яке справжнє прізвище Кондратюка?». Я зробила великі очі і сказала, що іншого прізвища не знаю. Друге запитання, яке мені поставили: «Як давно я його знаю?». Щодо цього в нас також була легенда, що я познайомилася з ним на курорті ще в 1939 р., листувалася тощо. Цієї легенди я дотримувалася на допиті. Причому той гестапівець, який добре володів російською мовою, мені говорить: «Ви брешете».

У мене запитали, чи давно Кондратюк комуніст. Я відповіла, що не знаю, щоб Кондратюк був комуністом, як він може бути ним, коли у нього таке минуле. Очевидно, з цього приводу вони мали сумніви, як я зрозуміла з розмови, яку вони вели між собою. Мені стало ясно, що у Кондратюка було знайдено чотири десятки, які у нього залишилися після того, як він усі інші продав. Вони заявили, що золото та гроші він одержував від НКВС, що його залишено для підпільної роботи у Києві.

Мене допитували не менше двох годин. Запитували докладно, де я познайомилася з Кондратюком, коли він приїхав до Києва — до війни чи під час неї. Я доводила, що він приїхав до війни. Нарешті мені сказали: «Ви поїдете до себе додому, складете свій одяг, одяг Кондратюка, золото, годинники, найцінніші речі і повернетесь сюди. Ми будемо ще з Вами розмовляти».

Той гестапівець, який добре володів російською мовою, особливо був настроєний проти мене. Він безперервно мені говорив: «Ви брешете, говорите правду». Інший гестапівець був навіть трішечки на моєму боці. Коли я вийшла на вулицю, вони мене посадили в машину, дали двох проводирів з німців, і ми поїхали до мене. Коли ми приїхали до мене на квартиру — на Пушкінську вулицю № 37, то там нікого не було. Стукаю, стукаю, але ніхто не відповідає. Тоді я говорю цим німцям: «Мати пішла, напевно, на базар. Будь ласка, прийдіть пізніше, а я за цей час все приготую і ви або самі все заберете, або я принесу». Тут же додала, що гадаю, коли питання з'ясується, — речі нам повернуть. Один з німців сказав: «Ви залишайтеся, ми поїдемо, а пізніше під'їдемо до Вас».

Для мене було ясно, що після всього, що сталося, залишатися дома мені неможливо. Треба було негайно ретируватися. Я дочекалася матері і буквально в ту ж хвилину відправила її та дитину в село у Ставищанському районі. Іншу стару — мати першого чоловіка — я залишила вдома, а сама одразу ж перейшла на нелегальне становище. З квартири буквально нічого не вдалося винести. Я забрала тільки чотири десятки, годинник і каблучку.

Через дуже короткий час засідка знову з'явилася у моїй квартирі. На щастя, це було після того, як я пішла. Засідка, не виходячи з квартири, просиділа в ній цілий місяць. Чекали на мене. З свекрухою я мала зв'язок. Вона мені докладно повідомляла, що відбувалося. Повинна сказати, що стара виявилася дуже чесною і порядною людиною.

Мені треба було зв'язатися з Женею Бремер, та все якось не ви-

* У цьому будинку під час окупації Києва знаходилася гестапо.

ходило. На явку, що була призначена, я не з'явилася, тому що якраз тоді я займалася відправкою в село матері та сина. Давати кому-небудь її адресу я не мала права і тому вирішила, що піду до неї сама.

У Жені не було окремої квартири, вона жила разом з сусідкою. Коли я прийшла на квартиру до Жені, мені відкрила двері сама сусідка. Вона мене дуже люб'язно прийняла і сказала, що і матері, і Женечки нема вдома. Скажіть, хто ви така і що передати Жені. Прізвисьце цієї сусідки Юткіна. Ідучи, я попросила: «Передайте Жені, щоб вона завтра була біля богданівської райуправи. Я буду йти на роботу, і ми з нею зустрінемося». Сусідка поспішила відповісти: «Я передам».

Коли я вийшла з квартири, у мене закралася думка, що Женя заарештована. Та все ж на явку я повинна піти. Наступного дня о 9-й годині ранку я послала на домовлене місце свою стару, яка також знала Женю. Сама ж пішла за нею, сіла на лаву, спостерігаючи за старою. Тільки я сіла, як на лаву навпроти сів німець. Я роблю вигляд, що читаю газету, а тим часом постійно спостерігаю і відчуваю шкірою, що німець прийшов по мою душу.

Жені нема. Мені стає зрозуміло, що вона заарештована і що Юткіна, її сусідка, зв'язана з гестапо. Йй, очевидно, поставлене завдання видавати всіх, хто буде з'являтися на квартиру, в якій жила Женя.

Я довго сиділа. Мені треба було знайти вихід із становища, що склалося, треба було щось вигадати, щоб відірватися від німця. Для цього треба було знайти таке місце, де можна було б одразу «замести сліди». Німець, безумовно, був озброєний, та я вирішила, що він одразу мене брати не буде, тому що зацікавлений простежити, в яку квартиру я зайду. Все це обміркувавши, я скрішила діяти. Якраз будинок на Кузнечній 4/6 має прохідний двір. З цього будинку через прохідний двір можна вийти на вулицю Короленка (Володимирську). Я сиділа ближче до Кузнечної вулиці.

Тільки я піднялася, німець вирушив слідом за мною. Я нібито його не помітила і прискорила крок, він — також. Підійшовши до під'їзду будинку, в якому я працювала, почала бігти, щоб відірватися від переслідувача. Забігши в під'їзд, я спустилася вниз по сходах, забігла в інший двір й піднялася на четвертий поверх «чорного ходу». Звідти стала спостерігати через вікно все, що відбувалося. Німець підняв тривогу, в будинку зчинився великий гамір, а я сиджу на четвертому поверсі «чорного ходу» і бачу весь двір. Присідила там недовго, можливо, півгодини, доки була метушня.

Коли все вгамувалося, я перейшла в наступний будинок і таким чином опинилася на чотири номери нижче Кузнечної вулиці й одразу ж пішла у напрямку Сталінки. Я спеціально взяла цей напрямок, тому що в цей час у мене була призначена зустріч з Олексієм Коваленком, якому я все розповідала, починаючи з арешту Івана Даниловича.

Я прийшла на умовлене місце, та Коваленка не застала. Чекала довго, хвилин сорок, його все не було. Нарешті, з'явився Дудкін, який повів мене на явку до Соболева. Олексій Коваленко не з'явився, тому що він боявся йти на явку, і до того ж посилено готував свій від'їзд, як він говорив, «за кордон». Коваленко боявся, що його може зрадити Кондратюк, хоча підстав для цього у нього не було.

По дорозі до Соболева Дудкін мені розповів, як відбувся арешт Жені і що Ната справжня зрадниця, яка працює в гестапо. Трапилося це так: Женя Бремер отримала пайок, оскільки вона німкеня, мала всі документи, а звідси — і право на його отримання. По дорозі вона зустрілася з Натю. Утрюх — Женя, Дудкін і Ната — йшли по вулиці, і на розі Софіївської та Короленка Ната загубилася. Женя і Дудкін подумали, що, можливо вона кого-небудь зустріла і зупинилася поговорити або пішла з ним. Проте через хвилин 20 Ната, яка змала, де Женя отримує пайок, підійшла до неї з словами: «Де Ви поділися, я Вас шукала». Через п'ять хвилин підійшли гестапівці і скомандува-

ли: «Всім — руки вгору!». У той час, коли Ната «загубилася», вона насправді зайшла на Короленка, 33, взяла двох гестапівців, які, до речі робили обшук у мене і які, як я гадаю, забрали Раю та Івана Даниловича, і привела їх до того місця, де мала бути Женя. Гестапівці заарештували Женю і Дудкіна, а для видимості — й Нату. Двох жінок вів один німець, а Дудкіна — інший. На Прорізній вулиці Дудкін розмахнувся і так «зацідив» своєму гестапівцю, що той звалився. Але тут Женя Бремер так рознервувалася, що в неї трапився сердечний приступ. Вона лежала півгодини і ніхто до неї не підходив. Дудкін же, скориставшись загальним сум'яттям, забіг у двір, де була якась ідальня. Він зайшов туди і сказав: «Товариші, я не бандит, я комуніст. Врятуйте мене». Якась жінка випустила його на чорний хід, і таким чином він був урятований. Могла врятуватися і Женя, якби вона також скористалася загальним сум'яттям, та її підвело серце. Про все це мені повідомив Дудкін.

Коваленка я так і не бачила. Він тривалий час був відсутнім, у Києві його не було. Великі зв'язки він мав серед німців, і завдяки цьому одержав усі документи на виїзд до Німеччини для відпочинку чи екскурсії. З Соболевим я мала зв'язок до останнього дня мого перебування у Києві. Дудкін весь час залишався в Києві, його більше не заарештовували.

Залишався ще в Києві Антон Печенев, який був у групі Коваленка. Я знала, що є конспіративна квартира на Сталінці, що там виконувалася певна робота, проте точної адреси цієї квартири, а також прізвища людини, яка була її господарем, я не знала. Ним виявився Печенев, який також був залишений для підпільної роботи. У мене про Печенева залишилися дуже хороші враження. Він також, як і Дудкін, відчайдушна, смілива людина. Таких людей мало. Наші люди, отримуючи завдання і обіцяючи бути до кінця чесними і відданими, часто не виконують ні завдань, ні своїх обіцянок. Я в цьому глибоко переконалася. Багато хто тільки те й робить, що береже свою, грубо висловлюючись, шкіру.

Що сталося далі? Я опинилася в жахливих умовах. Мені довелося пережити дуже багато митарств, страждань, які я не заслужила. Більше того, мене хотів розстріляти цей самий Соболев.

Промайнуло кілька місяців. Я певний час не жила в Києві, оскільки квартири у мене не було, всі від мене відмовилися, вважали, що я вже не потрібна, що моя місія закінчена.

Трапилася одна історія, яка мені й досі не зовсім зрозуміла. Я не буду запевняти та доводити, що це так чи не так, що Кондратюк або Женя, або ж Рая видали Коваленка. Та факт той, що Коваленка посадили. Коваленко буквально того ж дня розкався і одразу ж приїхав з гестапівцями за Соболевим та Печеневим. Соболева дома не було, він був у Печенева. Господарка квартири, де жив Соболев, знала, де знаходиться в даний момент Соболев. Та оскільки Олексій наполягав на тому, що йому треба бачити Соболева, то вона сказала, що Соболев у Печенева. І Соболев, і Печенев жили на Сталінці. Коваленко повів гестапівців на квартиру до Печенева, розраховуючи одночасно заарештувати обох. У Печенева на квартирі було багато озброєння, всіляких вибухових матеріалів, цінні документи були на квартирі у Соболева. Напевно, Олексій намагався віддати все це гестапо, та не знав, де знаходяться матеріали, зброя та документи.

Незадовго до того, як зайшли в квартиру до Печенева два гестапівці разом з Олексієм, з квартири вийшов Соболев. У квартирі залишився тільки один Дудкін чекати на Печенева. Німці були озброєні, але озброєним був також і Дудкін. Гестапівці запитали: «Зброя є?». Дудкін відповів: «Є, дозвольте віддати». У нього було два пістолети. Один пістолет він протягує, а з іншого — пускає гестапівцю кулю в лоба. А в цей час з'являється Печенев. Дудкін йому кричить: «Втікай!».

Встигли втекли і Дудкін, і Печенев. Та гестапівці розстріляли на місці батьків Печенева.

Печенев і Дудкін повернулися на квартиру до Соболева. Будинок Печенева німці спалили. Печенев, Дудкін та Соболев поки що залишилися неушкодженими.

Живучи в районі, я все ж іноді приїжджала до Києва і весь час підтримувала зв'язок з Соболевим. В один з своїх приїздів у Київ я за допомогою Печенева знайшла укриття на Сталінці. Там прожила тижнів зо три, готуючись до переходу з Києва на наш бік. Як я вже говорила, мені було відмовлено у всьому. Соболев говорив, що перед моїм виходом він підготує звіт про діяльність, але ніякої реальної допомоги у здійсненні мого зникнення не надавав. У мене не було жодної копійки грошей, з квартири я вийшла у чому стояла, абсолютно нічого не взявши з речей.

Будучи в Києві, я зв'язалася з Морозовою — секретарем по кадрах Петровського РПК — та Скляреном, який також там працював, здається, інструктором. Ці люди мені сказали, що з Кондратюком сидів один чоловік, якого звільнили. А Дудкін з'ясував, хто саме сидів з Кондратюком. Я дуже зацікавилася цим чоловіком, оскільки мене хвилювала доля Івана Даниловича. І Морозов, і Скляренко довго приховували, хто цей чоловік і нічого не говорили мені про нього. Я почала просити Дудкіна, щоб він мені влаштував зустріч з цією людиною. Зустріч мені влаштували. Цією людиною виявився Ваня Кучеренко — секретар Київських обкому та міськкому комсомолу. Коли я зустрілася з Ванею Кучеренко, то він вже знав, що я збираюся відходити на наш бік.

Ще до зустрічі з Кучеренком я говорила про нього з Скляреном, який його чудово знав, з Дудкіним та Соболевим. Соболев не знав Кучеренка і не знав також, що він сидів з Кондратюком. Дудкін зустрічався з ним кілька разів. У нас спочатку виникли сумніви щодо Кучеренка. Людина сиділа, і раптом її випустили, а ми знаємо, що з гестапо ніхто не виходив чистим. Мені якось Ваня Скляренко висловив таку думку, що він сам його остерегається.

За мною, Соболевим, Печеневим — погоня, і раптом Кучеренко потрапляє у наше середовище. Звичайно, могла виникнути підозра — чи не підслано його для розвідки. Кучеренко потрапив на ту квартиру, де я жила. Він звернувся до свого знайомого, брата однієї жінки — Сими, яка жила у тій же квартирі, де і я. Цей його знайомий порадив йому поселитися на певний час у своєї сестри — Сими. В цій же квартирі бували Дудкін, Печенев, Соболев, Скляренко, Морозов та інші.

Все ж я вирішила зв'язатися з Кучеренком. Я знала, що Кучеренко дуже мною цікавиться, оскільки йому Дудкін сказав, що я збираюся відходити на наш бік. Незважаючи на підозри, я все ж пішла на зв'язок з Кучеренком. Під час зустрічі він розповів, що сидів в однієї ночі, і ось одного разу, коли саме — він не пам'ятає, до нього в камеру буквально вкинули ледь живу людину. Ця людина лежала два дні, нічого не їла, не пила, причому з рук у нього струмками текла кров. Кондратюк тоді вже сидів третій місяць, і його продовжували весь час допитувати. Коли його кинули в камеру Кучеренка, то він був у такому стані, що не міг говорити, а тільки стогнав. Лише на третій день його викликали на допит.

Кучеренко розповів, що він не знає, про що запитували на допиті Кондратюка. Та у всякому разі після допиту йому дали можливість трохи відпочити, йому навіть поліпшили харчування. Кондратюк підбадьорився і вирішив, що до нього змінилося ставлення. Але це були лише його здогадки, оскільки наступного разу під час допиту тортури продовжувалися. Його підвісили і кололи голками під нігтями ніг та рук. Це робили у присутності Кучеренка.

Хоча чомусь Соболев дуже погано ставився до Кондратюка. Я ж думаю, що це тому, що Кондратюк його завжди ляв за бездіяльність, за те, що він, грубо кажучи, береже свою шкіру. Та все ж треба сказати, що Іван Данилович до останніх хвилин був чесною, відданою своїй справі людиною. Він ніколи не звертав увагу на труднощі, йому не страшно було покласти життя, якщо він знав, що це треба для справи. Хоча у мене з ним були жахливі неприємності особистого порядку, але особисте залишається особистим, а громадське — громадським, і я цього ніколи не змішую. І ось тому, коли Соболев так погано про нього відгукувався, то я все ж вирішила, що навіть якщо я й постраждаю, та про Кондратюка, про його поведінку я все з'ясую. Знаючи Кондратюка, я не вірила, щоб він міг бути таким, яким його вважав Соболев. Кучеренко про Івана Даниловича винятково високої думки, причому він про це говорив не тільки при мені, а й при товариші, який прибув сюди*, при Скляренку та при інших. Кучеренку я вірю більше, ніж Соболеву. Кучеренка ми перевіряли і переконалися, що наші підозри виявилися марними.

Кучеренка звільнили, і він залишив Кондратюка в камері. Дальшої долі Кондратюка я не знаю, та можна бути майже впевненим у тому, що його або замордували, або розстріляли. Кучеренко висловлює припущення, що Кондратюка ще можуть відправити у Німеччину з тим, щоб пізніше обміняти. Німці практикують такі речі: якщо у них знаходиться цікава для них людина, то вони залишають його живим з тим, щоб обміняти на свою людину. Ви всі, очевидно, знаєте таке прізвище, як Івкін. Він перебуває тепер в Німеччині також як заложник**. Проте я слабо вірю в те, що це може бути з Кондратюком, я майже переконана, що він загинув.

Кучеренко також розповідав, що під час допитів гестапівці на Кондратюка сильно тиснули, домагалися, щоб він говорив про людей, допитувалися, на якій роботі він раніше був і ким залишили його. За словами Кучеренка, найлегше, коли треба говорити про себе, а коли починають запитувати про людей, то застосовують страшні тортури. Що говорив про себе Кондратюк, я не знаю. Кучеренко мені розповідав, що він дуже часто згадував мене.

Чи переконана я, що та людина, про яку розповідає Кучеренко, і є Кондратюк? Безумовно, переконана. Як Дудкін зустрівся з Кучеренком? Сима — господарка квартири — якось розповідала, що одна людина прийшла з гестапо. Всі одразу насторожилися, оскільки така людина є дуже небезпечною для нас, і на зв'язок з такою не йдуть... Все ж Дудкін зустрівся з цією людиною, який назвався Ванею Кучеренком. Він розповідав про катування і раптом згадав про товарища — Ваню, якого кинули до його камери. Він говорив, що цей товариш винятково хороша людина, цілком наша, дуже добре тримався на допитах. Він розповів, як над ним знущалися, як він три дні лежав нерухомо, не міг навіть розмовляти, а потім вони знайшли спільну мову, оскільки обидва були політичними. Кучеренко говорив, що цей Ваня часто згадував про Марійку, тобто про мене. Після всього цього Дудкін запитав: «А Ви знаєте, хто ця людина, як її прізвище?». Кучеренко відповів: «Прізвище його на букву К., а точно — не згадаю». Потім все ж він згадав прізвище Кондратюка. Кучеренко напрочуд точно описав Кондратюка — чорний, велика чуприна, з вусами.

В тому, що це був саме Кондратюк, нас ще переконала і наступна обставина: Кучеренко якраз був на допиті, коли допитували мою свекруху, яку заарештували через мене. Вона плакала і говорила: «На біса це мені треба, я їх не знаю». Стару звільнили. Будучи присутнім на цьому допиті, Кучеренко міг переконатися, що мова йшла про Кон-

* Так у тексті стенограми.

** Тут М. І. Груздова викладає версію щодо секретаря Київського підпільного міського комітету партії, поширену в той час серед підпільників міста.

дратюка. Як сталося, що Кучеренко був під час допиту старої? Якраз її допитували, коли його привели. Адже в них по кожній справі — окремий слідчий, а по справі Кондратюка була ціла група. В ній, до речі, був й Чорний, якого посадили. Кучеренко говорить, що Чорного посадив Кондратюк. Можливо, що так, та все одно Чорний — це не наша людина. Кучеренко знав про цього Чорного, оскільки його якось викликали на допит, а там був вже Чорний, і йшла мова про Кондратюка.

Що мені розповідав про себе Кондратюк? Він говорив, що працював у Москві, потім його перевели на Україну. В Києві працює недавно. Ось приблизно все, що я можу сказати про Івана Даниловича.

(Далі буде)

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».